

**TÜRKİYE'YE YERLEŞEN AFGANİSTAN KAZAKLARINDAN DERLENMİŞ
TEKERLEME, BİLMECE VE ATA SÖZLERİ**

**COLLECTED RİGMAROLES, RIDDLES AND PROVERBS FROM AFGHAN
KAZAKHS**

Yard. Doç. Dr. Nergis BİRAY¹

ÖZET

Halk tarafından meydana getirilen edebiyat ürünleri içinde tekerleme, bilmecə ve ata sözlerinin farklı bir yeri vardır. Hem eğlenmeye hem de zekâyi geliştirmeye yönelik olarak günümüze kadar korunmuş olan bu türler, Türkiye dışında gelişen Türk edebiyatlarında da yer almaktadır. Bu mahsullerin tesbit edilmesi, ileride yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmalara kaynak teşkil edecektir.

Bu yazında, Afganistan Kazakları'ndan derlenmiş olan tekerleme, bilmecə ve ata sözleri hem asıl hem de Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış şekilleriyle verilmektedir. Bu türlerin Kazak Türkçesi'ndeki isimleri ve özellikleri üzerinde de durulmaktadır.

ABSTRACT

Rigmaroles, riddles and proverbs have different roles in works of folk Literature. Such genres which are entertaining and improving mental abilities have been protected so far, are seen in Turkish literature that developed in other Turkish nations' literatures. Depicting such works, will be basis for further comparative studies.

In this study, rigmaroles, riddles and proverbs from Afghan Kazakhs are given both in its original form and in transcribed version of Turkish. The study also olwells on the names and characteristics of Kazak Turkish.

Anahtar Kelimeler: Afganistan Kazakları, tekerleme, bilmecə, ata sözü.

Anahtar Kelimeler : Afghan Kazakhs, rigmaroles, riddles, proverbs.

Milletimizin hayat görüşünü genellikle sade ve samimî bir dille ortaya koyan anonim veya ferdî eserlerden meydana gelen halk edebiyatı içinde tekerleme, ata sözü ve bilmecelerin

---

1. ¹ PAÜ Fen-Edeb. Fk. Türk Dili ve Edeb. Bölümü Öğretim Üyesi.(Yazının yayınlandığı yer: **Millî Folklor Dergisi** 53 (Bahar / 2002), ISSN- 1300–3984, s.71–78.)

farklı bir yeri vardır.

Dış Türk boyalarının halk edebiyatı mahsulleri de Türk edebiyatının bütünü içinde önemli bir yere sahiptir. Bu mahsullerin derlenip ortaya konulması yapılacak mukayeseli çalışmalara da ışık tutacaktır.

Bugün çoğunluğu İstanbul Zeytinburnu'na, yüzde yirmisi Bursa'ya yerleşmiş olan Afganistan Kazaklarının 5 - 6 hanesi Kayseri'de yaşamaktadır. 1982 yılında Türkiye'ye göç etmiş olan Afganistan Kazaklarının çoğu, bugünkü Kazakistan'da bulunan Kızılorda ve Çimkent şehirlerinden; bir kısmı ise daha önceden göçükleri Tacikistan'ın Korgantepe şehrinden Afganistan'a geçmişlerdir. Sayıları hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulamadığımız Afganistan Kazakları, Kazakistan'daki kıtlık ve zulüm yıllarının ardından meşakkatli bir yolculuk sonunda 1932-1933 yıllarında Afganistan'a gelmiş ve büyük çoğunluğu Mazar-ı Şerif'le Kunduz'a yerleşmişlerdir. 1982'de Türkiye'ye kabul edilen ve ilk önce Kayseri'nin Yenişehir (Beşparmak) Mahallesi'ne yerleştirilen Kazaklarla ilgili olarak İçişleri Bakanlığı Koordinatörlüğü'nde hazırlanan raporlarda, gelenlerin 65 hane, 277 kişi olduğu belirtilmektedir. 1982 yılında kendilerinden derleme yapılan Afganistan Kazak Türkleri, orta ve küçük cüze mensuptur. Aşağıdaki tekerleme, bilmecə ve ata sözleri, bu derlemelerden tesbit edilmiştir. Yapılacak çalışmalara katkısı olması amacıyla bu halk edebiyatı mahsulleri hem aslı hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle verilmiştir.

Tekerlemeler:

Tekerlemeler, ya bir bilmecə, masal, halk tiyatrosu veya oyun içinde ya da tek başlarına ortaya çıkan ürünlerdir. Söylenişlerinde vezin, kafije, seci' ve alliterasyondan faydalananlar. Tekerlemeler; zıtlık, güldürme veya şaşırtmaya dayalı sözlerdir. Belli söz kalıpları içinde ard arda bazen kapalı bazen açık ifadelerle söylenir.²

Kazak Türklerinde tekerleme “janıltpaş” adıyla bilinmektedir. Ahmet BAYTURSUNOĞLU, janıltpaşlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Jañıltpaş degen atı jañiltuwdan şıqqan. Qatarınan qayta-qayta şapşaň aytqanda, ya til kelmeytin, ya til basqa söz qılıp burıp ketetin sözderdiň basınqurap, kelistirgen şıgarma- jañıltpaş dep ataladı.

Jañıltpaş köbinese jañılğanda ersi mağinalı söz bolıp şığıp küldirerlik sözler alınadı.”³

(*Janıltpaş adı yanılmaktan çıkmış. Sırasıyla tekrar tekrar hızlı bir şekilde söylendiğinde ya yanlış ya da dil sürçerek söylenen sözlere janıltpaş adı verilir. Janıltpaşa genellikle yanlış söyleyiş, buna bağlı olarak da yersiz ve anlamsız sözler ortaya çıkar ve gülünç bir duruma yol açar.*)

Derlemelerdeki dört tekerleme şunlardır :

² Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara, 1981, s.650-651.

³ Ahmet BAYTURSINOV, **Şıgarmaları**, Almatı, 1989, s. 234-235 ve **Ak Jol**, Almatı, 1991, s. 414.

Aytay karbay
Aytay karbay degenin
Kaytay karbay
Malındı jabıratıp dalağa
Jartay garbay.

(*Aytay karbay*
Aytay karbay dediğin
Kaytay karbay
Malını zorla atıp boş'a
Cartay karbay)⁴

3

Yeşevimin bir jağına opak arttı
Bir jağına kopak arttı
Opağın bolsa kopağın menen
Kopağın bolsa opağın olur.

(*Eşeğimin bir yanına çerçöp(?)*
yükledim
Bir yanına otlar yükledim.
Çerçöpün olursa otların ile
Otların olursa çerçöpün olur.)

Ay bal gaymak
Ay bal gaymak degenim
Kay bal kaymak
Ay bal gaymak
Ay bal gaymak degenin
Kay bal gaymak

(*Ay bal kaymak*
Ay bal kaymak dediğim
Kay bal kaymak
Ay bal kaymak
Ay bal kaymak dediğin
Kay bal kaymak.)

Şiyirbay şiyirbay şiyirbay kuş
Şiyir başına konğan kuş
Karkaralay kalban kuş
Kaz başına konğan kuş

(*Şiyirbay şiyirbay şiyirbay kuş*
Şiyir başına konan kuş
Hürmetli, hep uçan kuş
Kaz başına konan kuş.)

Bilmeceler :

“Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşayı; akıl, zekâ veya güzellik nev’inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münasebetler ve çağrımlarla düşünce, muhâkeme ve dikkatimize aksettirerek hedef tutan kalıplılmış sözlerdir.”⁵

Bilmeceler manzum veya mensur olabilir.

“Kazaklarda bilmeceye “jumbaq” adı verilir. Jumbaqlar çoğunlukla manzum halde söylenirler. Kafiyeli cümleler halinde söylenenleri de vardır.”⁶

A. BAYTURSUNOĞLU “jumbaq” hakkında şunları yazmaktadır: “ Jumbaq degen atı jumuwdan şıqqan: yağrı qoldıñ işine bir närseni jasırıp, jumıp turıp, sonı tap degennen şıqqan. Jumbaqta närseni qolğa jumıp turıp taptırmayıdı. Oyda bügip aytpay qoyıp, sol närsege uqsas närselerdi siypattap aytıp, uqsastiği boyınşa taptıradı. jumbaq zeyindi ustartuwğa paydası bar

⁴ aytay, karbay, kaytay, jartay vs. gibi kelimeler tekerlemelerde kullanılan manasız kelimelerdir.

⁵ Şükrü ELÇİN, a.g.e., s. 662-664.

⁶ Ferhat TAMİR, “Kazak Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, IV. C., s. 423-449.

närse. Jumbaqtıñ negizi tärizdew, yañni närseniñ siypatın tärizdep aytuw. Mäselen...at bastı, arqar müyizdi, böri kewdeli, böken sandı, qus qanattı, qumırsqa izdi, bota tiresekti. (şegirtke)⁷

4

(*Jumbaq adı yummaktan çıkmış. Yani elin içine bir şeyi gizleyip yumup onu bul demekten çıkmış. Jumbaqta bir nesne ele saklanır ve karşısındaki bulması için çalışılır. Saklayan kişi nesnenin adını söylemeden ona benzer şeyleri tarif ederek benzerlik yönünden yardımcı olarak nesnenin ne olduğunu bildirmeye uğraşır. Jumbaqın zihni açıcı, keskinleştirici faydası da vardır. Jumbaqın temeli benzetme, yani nesnenin görünüşünü tarif ederek bildirmeye dayanır. Örnek...: At başlı, koyun boynuzlu, kurt gövdeli, böğü bacaklı, kuş kanatlı, karinca izli, deve dirsekli (çekirge).)*)

Derlenmiş olan bilmecelerin örnekleri şunlardır:⁸

I. Tabiat ve tabii hadiseler :

Dar darbaz	<i>(Dar pencere</i>
Bir gümbez	<i>Bir kümbet</i>
Bir göbök	<i>Bir göbek</i>
Qırq şasaq	<i>Kırk saçak)</i>
(Hava, Yer, Ay, Yıldız)	(417) (Hava, Yer, Ay, Yıldız)

Tamğa tarı jaydım.	<i>(Göge dari (misir) yaydım.)</i>
(Yıldız) (418)	(Yıldız)

Uzun uzun uz ketti	<i>(Uzun uzun uz gitti</i>
Uzun boylu kız ketti	<i>Uzun boylu kız gitti</i>
Kôleñkesi kümüsten	<i>Gölgesi gümüştən</i>
Külüp turğan kız ketti	<i>Gülüp duran kız gitti)</i>
(Aqqan suv) (419)	(Akar su)

II. İnsan, Hayvan, Bitki :

İnsan :

Qalın gamış içinde qıyaq ⁹ gamış	<i>(Kalin kamiş içinde kiyak kamiş</i>
Qıyaq gamış içinde jiltildavıq	<i>Kiyak kamiş içinde ciltildavık</i>
Jiltildavıq içinde tıqıldavıq	<i>Ciltildavık içinde tikıldavık</i>
Tıqıldavıq içinde pıśıldavıq ¹⁰	<i>Tikıldavık içinde pisıldavık.)</i>

⁷ Ahmet BAYTURSINOV, **Şığarmaları**, Almatı, 1989, s. 234-235 ve **Aq Jol**, Almatı, 1991, s. 413.

⁸ Bilimcelerin verilişinde, Prof. Dr. Şükrü ELÇİN'in yapmış olduğu gruplandırma esas alınmıştır.

⁹ kiyak: kırmızı ve karası olan bir ot çeşidi.

¹⁰ jiltildavıq, tikıldavıq, pıśıldavıq : benzetme yoluyla göz, diş, burun yerine kullanılmış kelimelerdir.

(Saş, kirpik, köz, dış, burun) (417) (*kalın kamış : saç; kiyak
kamış: kirpik; ciltildavik : göz*

5

*tikıldavik:burun ;
pisıldavik::dış.)*

Jar başında jartılasıq. (*Yar başında işıldak.*)
(Qulaq) (419) (*Kulak*)

Hayvan :

Basında börigi bar qara puspaq
Üstine ağ ös qartın kiyip alıp
Turadı iki qolin artına ustap
(Alaqarğा) (416) (*Başında börkü var kara başlık
Üstüne bu ak elbiseyi giyip alıp
Durur iki elini arkasında tutup*) (*Ala Karga*)

Tañga tayaq süyedi.
(Deveniñ quyuğu) (418) (*Gökyüzüne dayak dayanır.*)
(Devenin kuyruğu)

Kiškentay ğana miden tas
Atan tüye köteralmas
(Qaraqurt) (418) (*Küçük sadece miden taş
Baban deve götüremez.*) (*Akrep*)

Dübür dübir törtev
Yesen keldi yekev
Qasabay keldi jalğız
Jağasında qundız
(At) (421) (*Patır patır dördü
Kulak geldi ikisi
Viçudu geldi yalnız
Yakasında kunduz.*) (*Patır patır dördü: dört
ayak ; Kulak geldi ikisi: iki
kulak
Viçudu geldi yalnız atın
viçudu
Yakasında kunduz: Kuyruğu
Bir camın önünden geçen atın
görünüşü.*)

Asti tas
Üsti tas
Ortası şadırbas
(Tosbaqa) (422) (*Altı taş
Üstü taş
Ortası kocaman baş.*)
(*Kaplumbağa*)

Bitki :

Kişkene bala qazanşa
İşi tola palavşa
(Yangaq) (418)

*(Küçük minicik kazancık
İçi dolu pilavcık.)
(Ceviz)*

III. Eşya :

Bir adamğa bes adam mingesipti
Mingesip ayta qırдан izdesipti
(Kalem) (416)

*(Bir adama beş adam bindirmiş
Bindirip sorarak ovadan izlemiş)
(Kalem)*

Bir quş bar babasmanda
Başı tömen
Özine zor keledi sabasqanda
Özimen qas taylasqan
Bir quş bar
Ketedi ilip alıp janasqanda
(Quduq) (417)

*(Bir kuş var yüce gökte
Başı yüksek (göge doğru)
Kendine zor gelir savaştığında
Kendiyle yakın yükten kurtulan
Bir kuş var
Alır gider ona yaklaştığında.)
(Kuyu)*

Qazıq basında qar turmaz.
(Jumurtqa) (417)

*(Kazık başında kar durmaz.)
(Yumurta)*

Qara sıyırmıq qaraptur
Qızıl sıyırmıq jalaptur
(Qazan) (417)

*(Kara sıyırmıq bakmış
Kızıl sıyırmıq yalılmış.)
(Kazan)*

Ömür ömür ömürden
Jaq qanatım kömürden
Şańıra degen bir qız bar
Jumırtqası demürden
(Silah) (418)

*(Ömür ömür ömürden
Yan kanadım kömürden
Tüfek denen bir kız var
Yumurtası demirden.)
(Silah)*

Tap tap etti
Astınan kerven ötti
(Elgezer) (419)

*(Tap tap etti
Altından kervan geçti.)
(Elek)*

Aq küşüğim ağ etti <i>(Yiplik) (419)</i>	<i>(Ak köpeciğim ak etti Götüyle b...u sarı etti) (İplik)</i>
Aq küşüğim iy _aynalıp buğaz boldı <i>(Yiplik) (419)</i>	<i>(Ak köpeciğim iğ dönüp boğaz oldu.) (İplik)</i>
<i>kimildayan</i> Qatar qatar qaralar qımıldığın Qırıl qozğan ayağın Noqta kete bıgil..... <i>(Makine) (419)</i>	<i>(Katar katar karalar Kırıla kırıla kimıldatan ayağın Nokta gider sıra sıra.... (Makina)</i>
Jılq etti jımbılğa getti. <i>(Tüfengiň tiri) (421)</i>	<i>(Bir göründü bir kayboldu.) (Tİfeğin oku)</i>
Qaranğı üye qabarı kürki. <i>(Tiyirman) (421)</i>	<i>(Karanlık evde kaplan kürkü.) (Değirmen)</i>
Qızartıp satdım Maldatıp aldım <i>(Yet) (421)</i>	<i>(Kızartıp sattım Sahiplenip aldım.) (Et)</i>
Jündüge jünsüz kirdi. <i>(Ton) (421)</i>	<i>(Yünlüye yünsüz girdi.) (Don)</i>
Qarğaz qarğaz Moyını bir ǵaz Şaqırsam kelmes Piyade jürməs <i>(Çılım) (422)</i>	<i>(Karğaz karğaz Boynu bir kaz Çağırsam gelmez Yalnız yürümez.) (Nargile)</i>

IV. Dinî Unsurlar :

Bes alma bes qolımının arasında
Yekevi künge pisken

*(Beş elma beş parmağımın arasında
İkisi gündə pişen*

Üşevi bir terektin sayasında
(Namaz) (416)

Üçü bir ağacın gölgesinde.)
(Namaz)

8

Qattama, qattamadan attama.
(Quran) (420)

(Katlama, katlamadan atlama.)
(Kur'an)

Ata sözleri :

Ata sözleri; kısa, kalıplaşmış, özlü cümlelerdir. Halk düşüncesini, felsefesini hikmetli ve özlü bir şekilde ortaya koyarlar. Genellikle manzum olmaları yanında mensur da olabilirler. Söylenecek düşünce; mecaz, teşbih, istiâre gibi edebî sanatlardan da faydalananarak bazen kapalı bazen açık bir şekilde ifade edilir.

“.....maddî şekli bir hareket noktası yapan ve ilk söyleyicilerini tesbit edemedigimiz bu dil mahsûlleri, hayat prensibi olacak fikir ve düşünceleri din, ahlâk, hukuk, iktisad, terbiye, gelenek-görenek ile tabiat hâdiselerinden, teknikten vb. çıkacak kâideleri müşahhastan mücerrede giden bir yolla, bazen bir fıkra kılığında söz ve yazı ile nesillerden nesillere intikal ettiren hikmetli cümlelerdir.”¹¹

Kazak Türkçesinde ata sözüne “maqal” denilmektedir. “Kazaklarda atasözlerine maqal-mâtelder adı verilir. Kazak atasözlerinde konar-göçer hayatın derin izleri görülür. Maqallar, mâtellere göre daha uzun ve mânlâları daha açık olan sözlerdir. Mâtelder ise, daha çok âdet halinde söylenen sözlerdir. “Mezgili jetse muz da erir. (Zamanı gelirse buz da erir.)” **Maqal.** “Özi toysa da közi toymaydı. (Kendi doysa da gözü doymaz.)”. **Mâtel.**

Maqal-mâteller kafiyeli sözlerdir. Hatta bazıları iki misralık manzum söyleyişler halindedir.”¹²

Ahmet BAYTURSUNOĞLU, maqal ve mâteli ayrı başlıklar altında incelemektedir: “Maqal da taqpaqqa jaqın salt-sanasına säykes aytılğan pikirler. Taqpaqtan köri maqal mañızdı, şını keledi.

Mâtel degenimiz kezine kelgende kesegimen aytılatın belgili-bulgili sözder. Mâtel maqalga jaqın boladı. Biraq maqal taciriyyeden şıqqan aqiyqat türinde aytıladı. Mâtel aqiyqat jaqın qaramay, ädetti söz esebinde aytıladı.”¹³

(Makal da takpaka (şîir ve güzel sözler) yakın, gelenekle ilgili değerlere bağlı olarak söyleyenip gelen fikirler topluluğu. Takpaka göre makal, daha esaslı daha gerçekçidir. ....)

Mâtelle gelince, güclü bir ifadeyle söylenen ve herkesçe bilinen sözlerdir. Mâtel, makala yakındır. Fakat makal, tecrübe üzerinden elde edilen gerçekler şeklinde söylenir. Mâtel gerçekliğine bakmadan âdet sözü şeklinde söylenir.)

Afganistan Kazaklarından derlenmiş olan ata sözleri şunlardır:

Alaş jas vakıtında iyiler.

¹¹ Şükrü ELÇİN, a.g.e., s. 684.

¹² Ferhat TAMİR, a.g.e., s.426.

¹³ Ahmet BAYTURSINOV, **Şıgarmaları**, Almatı, 1989, s. 249-250 ve **Aq Jol**, Almatı, 1991, s. 425.

(Ağaç yaş vaktinde (yaşken) eğilir.)

9

Altın alma, dua al.

(Altın alma, dua al.)

Aybar kerek - äl kerek, älsiz aybar ne kerek.

(Heybet gerek, hâl gerek, hâlsiz heybet ne gerek.)

Javun (jangur) men cer gögered, duğa menen yel gögered.

(Yağmurla yer gögerir, duayla yurt gögerir.)

Jer tawsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı.

(Yer dağsız olmaz, il kavgasız olmaz.)

Jıgilğan üstine judırıq.

(Toplananlara yumruk.)

Densawlıq - zor baylıq.

(Sağlık - en büyük zenginlik.)

Qızım sağan aytam, kelinim, sen tiñda!

(Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle!)

Özi toysa da, közi toymaydı.

(Kendi doysa da gözü doymaz.)

Sen siylasan kerindi, kuday siylayd berindi.

(Sen hürmet etsen yaşlina, Hüdâ hürmet eder hepinize.)

Siylamasan kerindi, it kemirer basındı.

(Hürmet etmezsen yaşlina, it kemirir başını.)

Kaynakça :

Ahmet BAYTURSINOV, **Şıgarmaları**, Almatı, 1989.

Ahmet BAYTURSINOV, **Aq Jol**, Almatı, 1991.

Nergis BİRAY, **Afganistan Kazakları Ağzı**, Gazi Ünv. Sosyal Bil. Enst. (Dan.: Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN; Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.

Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Ferhat TAMİR, “**Kazak Türkleri Edebiyatı**”, **Türk Dünyası El Kitabı-(Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, IV.Cilt, TKAE Yay., Ankara,i 1998 (3. Baskı).

